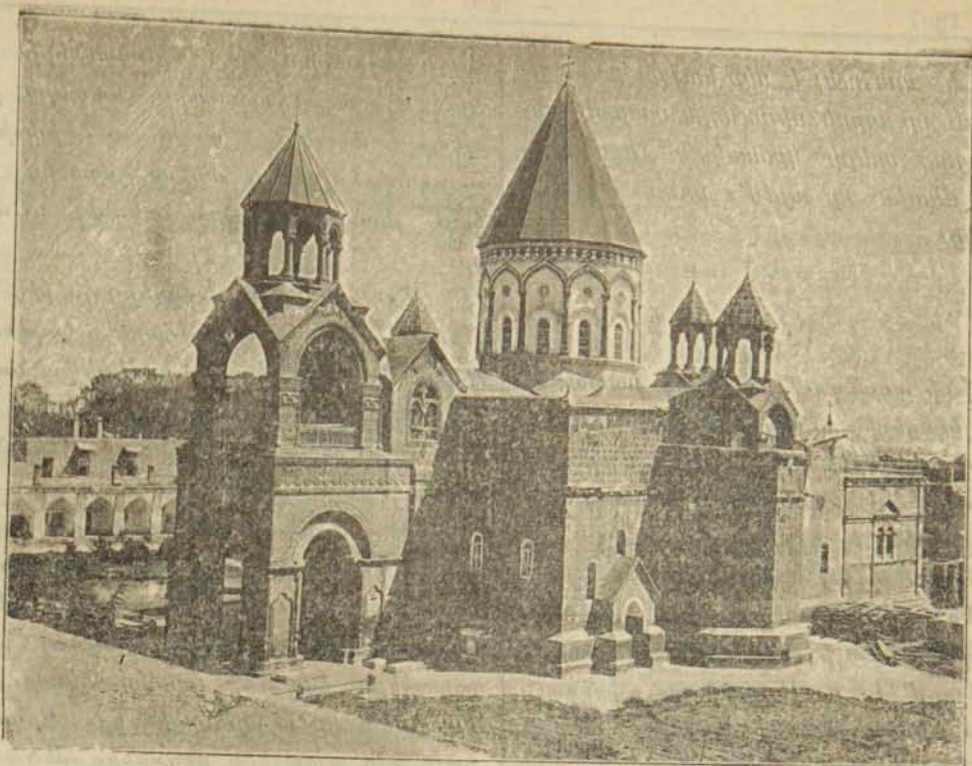

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԴՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ,
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ՌՅԻՆ Լ. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՅՈՒԼԻՍ 1897 թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ.

Ս. Էջմիածնի մասանց խորանում՝ մի նշանաւոր հնութիւն կայ: Այդ է Ամենափրկիչ կոչուած ս. պատկերը: Մայր Աթոռի միաբանութիւնը բարոյական պարտիք ունի նորա լուսանկարը հանդէս քերելու, որպէսզի հնագէտներն աւելի մօտիկ ծանօթանան նորա որպիսութեանը: Առ այժմ՝ այդ պատկերի մասին հարեանցի զաղափար տալու համար ստիպուած ենք շատանալ հետեւեալ համառօտ նկարագրութեամբ: * Պատկերը քանդակուած

է անփուտ փայտի վերայ, ունի երեք թիզ եւ չորս մատ երկարութիւն եւ մէկ թիզ եռիծ մատ լայնութիւն: Բառակուսի հարթերես տախտակի վերայ բարձրաքանդակ փորուած է Յիսուսի խաչից իջեցնելու պատկերը. աջ կողմից մի մարդ Փրկչի քազուկը խաչից ազատելով ստել է իւր ուսին եւ պահում է նորա մարմինը. ծախ կողմից մի այլ մարդ արցանով քաշում է քեւեռը. խաչի զլխին երեւում է հայրական Աջը եւ աղանակերայ Հոգին:

Այս թանկագին հնութիւնը քերուած է Հայաստան Է. դարում: Թերեւս պատահամբ ազատուել է նա ամենաժախ ժամանակի ժա-

նիքներն ից եւ պահուել է մեր նուիրական սրբ-
բաւկայրում: որ արդի սերունդին պատմէ ան-
ցած գնացած օրերի կրօնական ջերմոտան-
դութեան մասին: որ այժմ: աւաղ: փախել
է մեզանից:

Ա.

Նախնի աւանդութիւններից յայտնի է,
որ Հայոց եկեղեցին ունեցել է աւելի հին և
նշանաւոր պատկերներ, ինչպէս են Փրկչի ս.
դաստառակը, որ շնորհուեցաւ նախահաւատ
Արգար արքային: և Տիրամօր պատկերը, որ
ս. Առաքեալն Բարթոլոմէոս իւր հետ Հայաս-
տան բերեց և հաստատեց Հոգեաց վանքում:

Ս. դաստառակի մասին Մովսէս Խորե-
նացին յիշում է, որ Արգարի սուրհանդակն
Անան մեր Տիրոջ պատասխանի հետ միասին
բերեց «եւ զվննդանագրութիւն Փրկչական
պատկերին» որ կայ: ասում է: յԾղեսացոց
քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի: իսկ
ս. Հռիփսիմեանց պատմութիւնն անելիս յի-
շում է: որ նոքա «եկին յԾղեսիա քաղաք,
և երկրպագեալք փրկչական պատկերին, և
լցան խնդութեամբ: համարեցան տեսեալ զԲանն
մարմին եղեալ:»¹

Բանի որ Խորենացին ինքն անձամբ ե-
ղեւ է Եղեսիայում և «Թեթեակի նաւել է
նորա զիւանի խորքերում:»² պէտք էր սպա-
սել, որ նա ճշգրիտ տեղեկութիւններ տար
ս. պատկերի որպիսութեան մասին. սակայն,
երևի, նա անձամբ տեսած չէ ս. դաստառակն,
և ինչ որ պատմում է, քաղել է մի ուրիշ
աղբիւրից, թերեւս ս. Եփրեմի կտակ³ ասուած
անվաւեր յիշատակարանից: Իսկապէս յայտնի
չէ, թէ ս. դաստառակն Ե. դարում կարճ էր
մատչելի լինել մեր պատմահօրը: Աւանդու-
թիւն⁴ կայ, որ Արգար արքայի մահից յի-
սոյ, երբ հեթանոսութիւնը նորից թագա-
ւորել սկսեց, Աղդէ եպիսկոպոսն ածապարեց
աղիւսով փակելու ս. պատկերի առաջը, որով

և ծածկուեցաւ նա հեթանոսների աչքից:
Եթէ այս աւանդութեանն հետեւելու լինինք,
պէտք է մտածենք, որ ոչ ս. Հռիփսիմեանք,
ոչ ս. Եփրեմ և ոչ այլ ոք նոցանից յառաջ
կամ յետոյ չէին կարող տեսնել ս. պատկե-
րը:

Մ. Խորենացու խօսքերը զրէթէ նոյնու-
թեամբ կրկնում են ԅովհաննէս կաթուղիկոս,
Ուխտանէս եպիսկոպոս և Ստեփաննոս Ասո-
ղիկ, վերջինս այն տարրերութեամբ, որ յի-
շում է ս. պատկերի փոխադրութիւնն Եղե-
սիայից Բիւզանդիա:

Հնագոյն և արժանահաւատ տեղեկու-
թիւնը ս. դաստառակի մասին աւանդում է
Արգարի քարտուղարը Լարուբնիա Եղեսացին.
նա ասում է, որ Անան «առեալ նկարեաց
զպատկերն Յիսուսի ընտիր զեղօք: քանզի
արուեստաւոր թագաւորին էր:» Արգար ար-
քայն այդ պատկերն ընդունեց «մեծաւ ուրա-
խութեամբ և եղ զնա պատուով ի սենեկի
իւրում յապարանս իւր:»¹ Թէ ինչ փառճան
ունեցաւ ս. պատկերն անմիջապէս Արգարի
մահից յետոյ, հաւաստի ոչինչ յայտնի չէ:
Աւանդութիւնն ասում է, որ նա զրուած էր
Եղեսիայի զրան ճակատին, Աղդէ եպիսկոպո-
սը նորա առջև մի կանթեղ վառեց և աղիւ-
սով ամուր փակեց առաջը: Այդ վիճակի մէջ
մնաց նա մինչև 539 թուականը. և յայտ-
նուեցաւ, երբ Պարսիկները պաշարել էին քա-
ղաքը. նոքա ծանր պաշարումն ստիպուեցան
վերցնել և հեռանալ այն ժամանակ, երբ Ե-
ղեսիայի եպիսկոպոսն հրաշքով դուռ ծած-
կուած ս. պատկերն և նորա զօրութեամբ
հալածեց թշնամիներին:² Բրիտանիէութեան
նշանաւոր յաղթանակներից մէկն էր այդ, որ
երևի պատճառ եղաւ նորանոր աւանդու-
թիւնների ս. դաստառակի անուշով: Հաւա-
նական է, որ այդ ժամանակից և տարածուե-
ցաւ նորա հռչակը քրիստոնեաների մէջ, թէ
և դարձեալ մեզ անձանօթ են մնում նորան
վերաբերեալ շատ հանգամանքներ, ինչպէս օրի-
նակ տեղը, չափը, յարգութիւն ընծայելու
ճէսերն և այլն:

1. Մովս. Խոր. Մատենագրութիւնք. եր. 106
և 299.

2. Մ. Խոր. Պատմութիւն, Գ. 62.

3. 2ամչեան. Պատմ. Ա. 579.

4. 2ամչ. Պատմ. Բ. 288.

1. Ղերութնա Եղեսացի, (Երուսաղէմ) եր.
5, 6.

2. 2ամչ. Պատմ. Բ. 244.

Աւանդութիւններէ մէջ ամենից աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ նոցա յիշած ս. պատկերն այլ ևս ամենեւին կապ չունի Արգար արքայի «արուեստաւորի ընտիր դեղերով նկարած» փրկչական կենդանագործ հետ, այլ խօսուում է այնպիսի մի պատկերի մասին, որ անձեռագործ է, ինչպէս Յայսմաւուրքից¹ երևում է, մեր եկեղեցին իւրաքանչիւր տարի Նաւասարդի 6-ին (օգոստոսի 16-ին) կատարում է եղիլ առանձին «յիշատակ ս. դաստառակին Բրիստոսի»² անշուշտ իւրաքանչիւր տարի Նաւասարդի 6-ին, ինչպէս սովորութիւն էր, հաւատացելոց ունկնդրութեան համար կարգացուում էր ս. դաստառակի պատմութիւնը, այդ յիշատակարանում այսպէս է նկարագրուած ս. պատկերի յօրինումը.

Անան հաւատալի լինելով, որ Փրկչի ընդունելու չէ Արգարի հրաւերն Եղեօնա գնալու, սկսեց նկարել նորա պատկերը. «Իբրև սկսաւ ծրագրել, ասում է, զերիտասարդական հասակն, որպէս և էրն, և յորժամ դարձեալ հայեցաւ ի նա, ետես զնա ծեր, և ջնջեալ դռնաջինն, սկսաւ զայն ձեւացուցանել. յորժամ դարձեալ հայեցաւ ի նա, ետես զնա պատանի երկոտասանամեայ. յայնժամ ապա դարհուրեալ, եթող զնկարելն: Փրկչի կերպարանալիս լինելու այս աւանդութիւնը ոչ հակառակ է ս. աւետարանին և ոչ էլ միակն է հին յիշատակարաններէ մէջ: Եայտնի է, որ ս. աւետարանիչներն երեքն էլ անխափր և միանման են պատմում Յիսուսի պայծառակերպութիւնը. «Եւ այլակերպեալ առաջի նոցա. Եւ յայլակերպս եղև առաջի նոցա. Եւ եղև տեսիլ երեսաց նորա այլակերպ» այսպէս են վկայում ս. աւետարանիչները:³ Մենք գիտենք նմանապէս, որ Յայսմաւուրքի մէջ Բաղդոց ամսի 29-ին (յուլիուսի 6-ին), պատմելով մոգերի դալուստն և երկրպագութիւնն, յիշուում է այն, որ երբ երեք մոգերն առանձին առանձին էին մտնում Յիսուս մանուկին տեսնում էին զանազան կերպարանք-

ներով:⁴ Նոյն այդ աւանդութիւնը դանում ենք և Աւետաներից⁵ մէկի մէջ, որ տեղ մոգերի երկրպագութեան մասին երգուած է այսպէս.

Թէ ծեր մտաւ ի տեսութիւն, աւետիս,
Նա ծեր տեսաւ իւր նմանի, ա՛.
Թէ տղայ մտաւ ի տեսութիւն, ա՛.
Նա տղայ տեսաւ իւր նմանի, ա՛.
Երեքն միաբան մտին, ա՛.
Տղայ տեսին ի գիրկ Կուսին, ա՛:

Նոյն աւանդութիւնները տեսնում ենք և Ժողովրդական զրոյցների մէջ.⁶ Մեղքոն թագաւոր կինաց տիսութին, նորալնանուր Դեսապար թագաւոր կինաց տիսութին, երիտասարդ. Բաղդասար թագաւոր կինաց տիսութին, ծրոննուկ խալվիւր տեսաւ, ... «Իրեքն էլ կնացին տեսան նորամանուկ»:

Իսկ հին Ժողովրդական երգերի⁷ մէջ Յիսուս պատկերացած է իբրև ծերունի.

Մեր Տէրն շէր -- աւելի,
Փառօք քաղմեալ Տէրն ի խաչին,
Բաղցր ձայնէ նաւաճարաց.
Ա՛յ նաւաճարը, դուր իմ եղբայր,
Եղբայր, առէր շէր ի նաւն,
Ես ձեզ քաղում աղօթս առնեմ:
Ա՛յ, զնա, զնա, շէր -- աւելի,
Մեր նաւս չէ վասն աղօթից: ...»

Այս աւանդութիւններն ուսուցանում են մեզ, որ Փրկչի կերպարանքն իսկապէս մարդկային արուեստի համար անբմբհն էր և անպարագրելի, ուրեմն և զուր էր մտածել, թէ կարող է այնպիսի մի ձեռագործ նկար լինել, որն Աստուածորդու դէմքի մարդկային արտայայտութեան մէջ երևցնէր և աստուածային կերպարանքը: Այս իսկ անհնարին և դերմարդկային հանդամանքն եղաւ պատճառ, որ ս. դաստառակի յօրինումն այլ ևս արքա-

1. Զեռագիր Յայսմաւուրք (մեր սեփական) Նաւասարդի 6.

2. Մատթ. Ժ. 1. Մարկ. Թ. 1. Դ. Լուկ. Թ. 29.

1. Նոր Ժողովածու, Ա. Պրակ. 24.

2. Նոյն եր. 10.

3. Փշրանքներ Ժող. բանահ. Թիֆլիս 1892, եր. 33.

4. Նոր Ժողովածու, Ա. 27.

5. Աւետար. բուրմունք, Թիֆլիս 1892, եր. 17.

յական «արուեստաւորի» գործ չէր համարուում այլ Փրկչի իրեն հրաշքներից մէկը: Այսպէս է պատմում մեզ և յիշեալ աւանդութիւնը. Յիսուս, նկատելով Անանի տաղնապը և զթաւով նորա վերայ, ինքն հրաշքով յօրինեց իւր պատկերը՝ դնելով դաստառակն իւր սուրբ երեսի վերայ.¹ «առեալ, ասում է, դաստառակ մի սպիտակ վուշ իջրել գրկաշափ մի, եղբրքն ոսկեթել և ծիրանի արքունական, արկ դաստառաւային երեսօքն, և իսկոյն նկարեցաւ ի նմա պատկերն տէրունական՝ աչքն եւ յոյնքն՝ քիթն եւ քերանն: զիրք երեսացն եւ տորուն: զոյնն եւ կերպն ամենեւին անպակաս»: Այս իսկ անձեռագործ պատկերն, երեւի աչքի առաջ ունի թովմայ Արծրունին, որ Արգարի և Փրկչի յարարերութեան մասին խօսելու ժամանակ յիշում.² է, որ «զանձկալից տեսութիւնն հրաշափառապէս եւ անճառարար ի վարչամակի տալաւորեալ ելից զկարօտութիւնն Արգարու աղբիւրն կենաց Զրիստոս: Թովմայի այս խօսքերից երևում է, որ Ժ. դարի սկզբներում արդէն Հայոց մէջ գոյութիւն ունէր ս. դաստառակի անձեռագործ լինելու աւանդութիւնը. բացի Թովմայից բոլոր միւս պատմիչները յիշում են միայն Փրկչի «կենդանագրութիւնը». նոցանից ոչ մէկը, որքան զիտեմք, չունի յիշատակութիւն ս. դաստառակի յօրինման մասին այն իմաստով ինչ որ յայտնի է Թովմայի և Յայսմաւուրքի խօսքերից: Նարեկում ենք, որ այդ անձեռագործ պատկերի աւանդութիւնը կազմուել է այն ժամանակ, երբ քրիստոնեաների մէջ գոյութիւն ունէր պատկերների յարգութիւն ընծայելու վէճը և փոխադարձ մաքառումը: Այդ էր Ը. և Թ. դարերում: Պատկերամարտները բացարձակապէս մերժում էին ս. պատկերներին յարգութիւն մատուցանելու ձէսն այն համոզմունքով, թէ՛ նոքա իբրեւ մարդկային ձեռակերտ նոյնն են ինչ որ հեթանոսական զրօշեալները, և թէ՛ նոցա յար-

գանք ընծայել կրնանակէր վերադառնալ դէպի հեթանոսութիւն: Հակառակութեան ժամանակ պատկերասէրներն այլ կերպ չէին կարող պաշտպանել իրենց գաղափարն, եթէ հանդէս չերեւին ժամանակի ոգուն համեմատ փաստեր և վկայութիւններ նախ թէ փրկչական պատկերի հեղինակն ինքը Փրկիչն է, երկրորդ թէ ս. պատկերներն յօրինուած են գերմարդկային զօրութեամբ և երրորդ թէ պատկերների յարգութիւն ընծայելու աւանդութիւնը մնացած է նոյն իսկ ս. առաքելաւորից և նուիրագործուած է վերին անսոյութեամբ: Այս է պատճառը, որ Նդեսիոյ դաստառակը, որ թերեւ քրիստոնեական բոլոր պատկերների մէջ ամենից հինն է, նոր աւանդութեան մէջ հանդիսանում է ոչ իբրեւ արքայական «արուեստաւորի» գործ, այլ իբրեւ «հրաշափառապէս և անճառարար ի վարչամակի տալաւորեալ» անձեռագործ նմանութիւն Փրկչի: Հաւանական է, որ ս. դաստառակի այսպիսի հռչակն և յիշատակութիւնը տարածուած լինի քրիստոնեաների մէջ զլիաւորապէս Բիւզանդիոյ ազդեցութեամբ: Այդ երևում է նախ այն բանից, որ մինչև Ժ. դարը Հայոց մէջ գրեթէ մոռացուած էր այն: Պատմիչները միանման կրկնում են նոյն Մ. Նսորենացու խօսքերը, և եթէ մի բան աւելացնում են, դարձեալ չեն յիշում անձեռագործ լինելու մասին: Եւ երկրորդ, որ երբ 944 թուին ս. դաստառակը փոխադրուեցաւ Նդեսիայից Բիւզանդիա՝* այնուհետեւ տարեկան տօն սահմանուեցաւ օգոստոսի 16-ին, որ յայտնի չէ՝ ինչ ճանապարհով մտել էր և Հայոց մէջ, ինչպէս այդ երևում է Յայսմաւուրքից: Եւ զարմանալին այն է, որ հէնց այն ժամանակ, երբ Հայերը բացարձակ հակառակեցան Վահան կաթողիկոսին և նորա բերել տուած յունական պատկերների պատճառով նորան դատի մատնեցին և դատաւարտեցին,¹ նոյն այն տարիներում եղաւ ս. դաս-

1. Նոյն Յայսմաւուրք:

2. Թովմայ Արծր. Պատմ. եր. 46 (Ս. Պրբգ):

3. Թէև Մ. Նսորենացու Աշխարհադրութեան մէջ (եր. 711) ասուած է, Վառճա, ուր ամենագործ պատկերն է Փրկչին: սակայն այս կարող է լիւնել յետին ժամանակների յաւելում:

* Ստ. Ասողիկ եր. 45. (Ս. Պրբգ):

Սամուէլ Անեցի եր. 100.

Վարդան եր. 34.

Միթ. Այրիվ. եր. 44.

1. Սամուէլ Անեցի եր. 101.

Ստեփ. Օրպէլ. զԼ. ԾԲ.

տառակի փոխադրութիւնը Բիւզանդիա և նորա անունով տօներ, հանդէսներ սահմանելով մինչդեռ ոչ մի հետք չի երևում Հայոց մէջ այդ ամենի համար: Այս ցոյց է տալիս որ ս. դաստառակն այնպէս ինչպէս ընդունում էին նորան Հռոմները և ինչպէս նոյն իսկ Ժ. դարի վերջերում նկարագրել են բիւզանդական յիշատակարանները,¹ Հայերին ծանօթ չէ եղել, և նոցա մէջ առանձին ժողովրդականութիւն չէ ունեցել: 944 թուին Բիւզանդիոյ Ռոմանոս Բ. կայսրը² Եգեսիոյ արաբական Սուլէյման իշխանից դնեց ս. դաստառակը, վճարելով տասներկու հազար արծաթ դահեկան և վերադարձնելով երեք հարիւր գերի: Թէ փոխադրութիւնն Եգեսիայից Բիւզանդիա թէ մուտքը բիւզանդական մայրաքաղաքի քրիստոնեայ ժողովրդի մէջ, և թէ տօներն ու հանդէսները որ տեղի ունեցան ճանապարհին և այնտեղ, զարդարուած են բազմաթիւ կրօնական զրոյցներով և հրաշալի աւանդութիւններով, որոնք բիւզանդական կեդրոնից³ գրով և խօսքով տարածուում էին ամեն կողմ և զրգում էին քրիստոնեաների բարեպաշտական զգացմունքներն և հետաքրքրութիւնը: Այդպիսի շրջանի ծնունդ է, անշուշտ, և Հայոց Յայսմաուրքի յիշատակարանը ս. դաստառակի վերայ թերեւս յօրինուած կամ թարգմանուած ԺԱ. դարում Գրիգոր Բ. վկայասերի ձեռքով:

Ս. դաստառակը բիւզանդական մայրաքաղաքից փոխադրուեցաւ Խուսիոյ Ծենովա քաղաքը ԺԴ. դարում իրրե պարգե Բիւզանդիոյ կայսեր կողմից նոյն քաղաքի դուքս Լէոնարդոյ Մոնտալդոյին, որ 1384 թուին նոյնը կտակով աւանդեց Ծենովայի ս. Բարթոլոմէոս առաքելոյ վանքին. այն ժամանակ այդ վանքը հայ կրօնաւորների մենաստան էր:⁴ Ըստ աւանդութեան, նոյն պատկերն է, որ մինչև օրս պահուում է Ծենովայի ս. Բարթոլոմէոսի վանքում. չորս երկաթէ դռներ ունի

ս. դաստառակի մարմարինեայ պահարանը, որ փակուում է տասն և մէկ բանալիներով. նոցանից իննը պահուում է Ծենովայի պատուաւոր քաղաքացիների մօտ, մէկը նոյն քաղաքի խորհրդարանում, և մէկն էլ վանքում: Տարին մի անգամ Հոգեգալուստի տօնին հանդէս է դրուում ս. դաստառակը ժողովրդի և ուխտաւորների երկրպագութեան համար: Դուքանշիւր անգամին ներկայ են լինում քաղաքային պատգամաւորներ և պաշտօնական անձինք, որոնք և կազմում են արձանադրութիւն պահարանի բացման և հոգեւոր հանդէսների համար:

Թէ Ծենովայի դաստառակն է քրիստոնէական եկեղեցու ամենահին ս. պատկերը, թէպէտե մի «արուեստաւորի» նկարած, յանձն չենք առնում պնդել և հաստատել: Սակայն տարակոյս չկայ, որ հնագոյն պատմական տեղեկութիւններով պարզուած պիտի համարուի այն, թէ մեր Փրկիչը ոչ ոքի շնորհած չէ Դւր իսկ յօրինած պատկերը. Սա, որ պարզեց մեզ Դւր փրկարար մարմինն և արիւնը, ճանաչեց մեզ իրրե Դւր պատկեր, իրրե պատկեր Աստուծոյ, անկարօտ է որ և է «հրաշափառապէս և անձառարար տպաւորեալ» կենդանադրի: Այդ ճանաչելով, բարեպաշտ քրիստոնեաներն ունեցած են և ունին բարի ցանկութիւն՝ իրենց հասողութեանը մատչելի մի նմանութիւն գտնել Աննամանին, և իրենց փափաղը յաղեցնել նաեւ աչքի տեսութեամբ Անտեսանելոյն: Այդ գովելի բարեպաշտութեան սահմանի մէջ մնալով, գեղարուեստը կարող է տալ մեզ շատ և շատ ընտիր նկարներ, որոնք և նուիրադրուում է ս. եկեղեցին օրհնութեան և օծման միջոցով. բայց մեզք է նայել նոցա վերայ իրրե Արարչի ստեղծագործութեան վերայ, զի նա միայն մի պատկեր է ստեղծել, այդ է բանական մարգը:

Բ.

1. 2ամ. Բ. 832 ևն.

2. Lebau, Hist. d. bas. Empire, 14. եր. 4.

3. 2ամ. Պատմ. Բ. 833.

4. Rec. d. hist. d. Croizades, եր. 227. ծան. 4. Ասողիկ եր. 333. (Ս. Պրգ.). Ս. Դաստառակ, Վիեննա 1859.

Տիրամօր պատկերի մասին մինչ ցայս ծանօթ աղբիւրներից այս է յայտնի: Յայսմաուրքի մէջ նաւասարդի 10-ին (օգոստոսի 20-ին) նշանակուած է «յիշատակ ս. պատկեր»

րի Աստուածածնի»¹ թէ երբ և ինչպէս է սահմանուած այդ յիշատակը՝ դժուար է իմանալ։ յայտնի է այն որ Ն. դարում Սահակ Արծրունին մի թղթով գիմում է Մովսէս Խորենացուն և ուզում է նորանից իմանալ Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը։ «Կամիմք ուսանիլ ի քէն զսքանչելագործութիւն պատկերին» որ յանուն Տիրամօրն կայ ի Հոգեաց վանս» եթէ ուստի՝ կամ յունմէ՞ բերաւ յայն տեղի»։ այս հարցմունքը Սահակ տալիս է այն պատճառով որ այն պատկերի մասին հակասական տեղեկութիւններ են եղել այն ժամանակ։ «բազում ինչ այլք այլապէս պատմեն իրս ոչ նման միմեանց» և ոչ հաւատացաք ումք» ասում է։ զստոյն գիտել»։ Արծրունեաց իշխանի այս խօսքերը ցոյց են տալիս որ Ն. դարում արդէն կար Հոգեաց վանքում Տիրամօր անունով մի այնպիսի պատկեր որի մասին ուրիշները զանազան կերպ են պատմում եղել Հոգեաց վանքը Անձեւացեաց երկրումն է որ Վասպուրականի մի մասն է Արծրունեաց տոհմի կալուածների մէջ։ Այս պատճառով բնական է Սահակ Արծրունու հետաքրքրութիւնը որ և պատճառ եղաւ այդպէս կանոնադրով դրոշմել տալու մի յիշատակարան ս. պատկերի մասին։ Մովսէս Խորենացին և Յայսմաուրքը միարան են գրէթէ իրենց ունեցած տեղեկութիւններով՝ շատ քիչ տարբերութեամբ։ Յայսմաուրքի մէջ ասուած է թէ ս. Ծովհաննէս աւետարանիչը Տիրամօր փոխման օրն «կօփեաց տախտակ մի կիպարի» և ս. առաքելների հետ միասին տարան Աստուածածնի մօտ խնդրեցին թէ «առ զտախտակս զայս և դիր երեսաց քոց որ նկատի պատկեր քո և տուր նշան բժշկութեան ախտացելոց»։ ս. Կոյսը նոցա խնդրուածքը կատարելու համար առաւ տախտակը զրեց երեսին և թաց արաւ արտասուքով աղաչեց առ Աստուած «առնել բժշկութիւն ամենայն ցաւոց մանաւանդ բորոտաց և պիսակոտաց»։ Աստուածորդին «որ կայր հրեղէն կառօք հանդէպ Սրբուհւոյն աստուածային աջովն տեսաւ նազրեաց» օրհնեաց զնկարեալ պատկեր Մօր իւրոյ»։

Այսպէս յօրինուեցաւ Տիրամօր պատկերը որ Խորենացու ասելով ս. Ծովհաննէս աւե-

տարանչի ձեռաց գործն է՝ սրբուած Աստուածամօր արտասուքով և օրհնութեամբ։ «յայտնեալ աւետարանչին ասում է զփայտն կիպարիս» յորմէ կենսարեր խաչն կերպածնէ զպատկեր Տիրամօրն»։ ս. առաքելները մատուցանելով տախտակը ս. Կուսին ասում են. «ընկալ զփայտեղէն պատկերս զայս զնկարեալս ի Ծովհաննէ»։ «առեալ ամենօրհնեալ Սրբուհւոյն ասած է մի այլ տեղ զպատկերն նրկարեալ ի սուրբ ձեռս իւր...»¹ ս. Աստուածածնի փոխուածից յետոյ երբ Բարթուղիմէոս առաքելալը որ բացակայ էր եկաւ և սկսեց սգալ երկնքից ձայն լսուեցաւ² թէ «տուք զպատկեր Տիրամօրն ի Բարթուղիմէոս զի գովաւ մարթարեացի և տարցէ ի վիճակ իւր»։ «ետուն նմա ասում է Խորենացին»³ զպատկեր Տիրամօրն որ էր փայտն նկարեալ։ Ս. Հովսիսիմեանց պատմութեան մէջ էլ Ս. Խորենացին յիշատակում է այդ պատկերի մասին երբ պատմում է որ կոյսերը ս. Աստուածածնի գերեզմանին ուխտ անելու ժամանակ տեսիլքով պատուէր ստացան զնալ Հայաստան «ի բաժին Թադէոսի առաքելոյն»։ Նւ զպատկերն փայտեղէն որ եղեալ է յերեսս իմ յաւուր փոխման իմոյ խնդրեալիք» պատուիրում էր Տիրամայրը⁴։

Ս. առաքելն Բարթուղիմէոս իւր քարոզչութեան ժամանակ հետը շրջեցնում էր ս. պատկերն և երբ հասաւ Անձեւացեաց դաւառը կործանեց այնտեղ Անահայ կուռքը որ դրնուում էր Դարբնաց Բար ասուած տեղում Տիգրիսի վերայ և կանգնեց Բրիտանի խաչը այն ժամանակ հաստատեց այնտեղ «սուրբ կանանց» մի վանք Տիրամօր անունով ու ամփոփեց նորա մէջ ս. պատկերը։ Այդ էր Հոգեաց վանքը⁵։ Յայսմաուրքն իւր յիշատակագրութիւնն այսպէս է վերջացնում. «և անդ կայ ամփոփեալ կենդանադիր պատկեր Աստուածամօրն ի պահպանութիւն աշխարհիս և պարծանք ազգիս Հայոց»։ Ս. պատկե-

1. Մովս. Խոր. Մատենագր. եր. 290, 291 և 292.

2. Յայսմաուրք (ձեռ.) Մեր սեփական.

3. Մ. Խոր. Մատ. եր. 294.

4. Նոյն եր. 299.

5. Նոյն եր. 295.

րի Հոգեւոյ վանքում պահպանուելու մասին հատուկապէս տեղեկութիւններ կան յետին ժամանակների յիշատակարաններում: այսպէս՝ մի յիշատակարան¹ որ Ը. դարի է համարուում (թէ և կասկածելի) նշանակում է Տիրամօր պատկերն Հոգոյ վանքում: Վարդանի անունով մնացած աշխարհագրութեան մէջ յիշուած է «Հոգոյ վանքն» ուր կայ կենդանազիր պատկերն Տիրամայր Աստուածածնին, զոր երեւ սուրբ առաքեալն Բարդուղիմէոս: ² Այսպիսի ցուցումներէց երևում է, որ ս. պատկերի անունը կար Հայոց մէջ շարունակաբար մինչև վերջին դարերս: Թերեւս նոյն պատկերն աչքի առաջ ունի երգիչն և նոյն նորա յիշատակն է պահուած մեր շարականների մէջ, որ մինչև օրս երգուում է.

«Զկենդանազիր անարատ ծնողի քո
Արկանեմք առաջ անոխակալ տէրութեանդ քո.
և այլն:

Ըստ աւանդութեան սորա երգիչը Սահակ Գ. Զորավորեցին է. եթէ այսպէս լինի, այն ժամանակ մեզ համար մի հաւաստի վրկայութիւն կայ, որ Ը. դարում Տիրամօր պատկերի պաշտամունքը տարածուած և ընդհանրացած էր արդէն Հայոց մէջ, որովհետև շարականն աչքի առաջ ունի ս. Աստուածածնի կենդանազիրը: Այդ խնդիրն աւելի կը պարզուի և մեզ համար միանգամայն հասկանալի կը լինի եթէ կարելի լինէր հաւաստի գիտնալ, թէ Մայր Մաշտոցի մէջ ընդունուած և գործածական արարողութիւնը պատկեր օրհնելու մասին երբ է կազմուել և հաստատուել և ո՞ւմ ձևով. այնտեղ կայ «Կանոն օրհնութեան նկարեալ եկեղեցւոյ և ամենայն սուրբ պատկերաց»: Այն ինչ փրկչական պատկերի օրհնութեան խնդրուածքների մէջ յիշատակութիւն չկայ ոչ ս. դաստառակի և ոչ որ և է այլ հին փրկչական պատկերի մասին: Աստուածածնի պատկերի օրհնութեան մէջ յիշուում է այն, ինչ որ արդէն գիտենք Հոգեւոյ վանքում ամփոփուած ս. պատկերի մասին. «առաքեալ զչնորհս ամենա-

սուրբ Հոգւոյդ, ասում է եպիսկոպոսը վերջին աղօթքի մէջ, ի նիւթեղէն յայս տապաւորեալ պատկերս... և տալաւորեալ ի տմա զներգործութիւն շնորհաց այնմ հրաշագործ պատկերին երջանիկ Մօր քո եւ Կուսի՝ զոր եղ ի վերայ ամենամաքուր երեսաց իւրոց յաւուր հրաժարման իւրոյ եւ ետ սրբոց առաքելոց»: ¹ Արդէն այսքանն էլ բաւական է մեզ իմանալու համար, թէ մեր եկեղեցին Տիրամօր պատկերի յարգութեան ճէսը հիմնել է հին առաքելական աւանդութեան վերայ և նուիրագործել է կիրարկութիւնն այնպիսի պատկերների, որոնք Հոգեւոյ վանքի պատկերի ընդօրինակութիւն են կամ նմանութիւն: Այս պատճառով շատ կարեւոր է ճշգրել թէ ի՞նչ առանձնութիւն ունի այն պատկերը, սակայն առայժմ այդ անհնարին է, քանի որ, ինչքան զիտենք, այդ պատկերի նկարագրութիւնը ոչ մի տեղ չկայ: Մեր հին մատենագիրներից միայն ս. Գրիգոր Նարեկացին մի ակնարկով հասկայնում է, որ Տիրամօր պատկեր եղել է. նա իւր ներբողի մէջ որ նուիրել է ս. Աստուածածնին (եր. 420). ասում է «Ծունր կրկնեսցի արժանապատիւ քումդ պատկերին»: առանց յիշելու նորա որպիսութիւնը: *

Մի այլ անգամի թողնելով պարզելու, թէ Հայոց աւանդութեամբ ի՞նչպիսի պատկեր պէտք է ունենար Տիրամայր ս. Կոյսը, կարեւոր ենք համարում մէջ բերել հետեւեալ հարցերը.

Նախ կարծելով, որ Հոգեւոյ վանքի պատկերը պարզապէս Տիրամօրն էր ներկայացնում առանց Յիսուս Մանկան: հետաքրքիր է իմանալ՝ ո՞ւր և ո՞ր ժամանակից զոյգութիւն ունին Հայոց վանքերում և եկեղեցիներում հինց

1. Մայր Մաշտոց Կ. Պօլիս, 1807 թ.

* ՆԱՆՍԻՐԱՅԻՍԻԱՆ, Այժմ Հայոց մէջ Տիրամօր անունով զանազան հին պատկերներ կան, որոնք ի հարկէ իրարուց շատ տարբեր են. յայտնի է Աղէքսանդրապօլի Եօթն Արիաց ս. պատկերը, որ ըստ աւանդութեան Ղուկաս աւետարանչի նկարածն է. իբրև հին յիշուում է նաև Սևանայ վանքի Տիրամօր պատկերը: Բայց շատ հաւանական է, որ եթէ Հայոց մէջ արգարև կայն հնագոյն նուիրական պատկերների, այդպիսիները գաղթականութեան միջոցով հեռու երկրներ տարուած և օտարների ձեռք անցած լինին. այդպիսի մի օրինակ է Կամենեցի պատկերը (տես Սխական 88, Կամենեցի 40):

1. Թորոս Աղբար, Ա. 296.

2. Բաղդիբ Երեմիայ վարդապետի, 1712 թ. եր. 514.

այդպիսի պատկերներ և ինչպիսի զծագրութիւն ունին նոքա. և երկրորդ աչքի առաջ ունենալով, որ ս. Աստուածածնի անուանը նուիրուած բազմաթիւ հին վանքեր կան, պէտք է մտածել, որ նոքա ունեցել են և պատկերներ քանդակուած կամ նկարուած. նոյն Տիրամօր նկարներով լի են և Հայոց զրչեայ մատենաները. ցանկալի է հրատարակել այդպիսի քանդակների և նկարների մի ժողովածու, որպէս զի կարելի լինի նոցա ուսումնասիրութեամբ զաղափար կազմել թէ ո՞րն է այն առանձնութիւնը, որով ջոկուում էին Հայոց պատկերներն ուրիշներից:

Կ. Կ.

(Շարունակելի).

ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆԻՅ ՅԵՏՈՑ. *

(Շարունակելի)

Բ.

Աղքատների խնամատարութիւնը մինչև Կոստանդին բացառապէս համայնական բնուորութիւն ունէր. բայց նորանից յետոյ եկող ժամանակի մէջ ուրիշ կերպարանք է ստանում: Այս շրջանի մէջ համայնական խնամատարութիւնն հասնելով իւր զարգացման բարձր կէտին՝ հեռզհետէ ընկնում է, և նորա տեղ սկսում են ծաղկել հաստատութիւնները: Որքան և ցանկալի էր աղքատների խնամատարութիւնը համայնական կեանքի հետ սերտ կապուած տեսնել, բայց և այնպէս պատմական անհրաժեշտութիւն էր հաստա-

տութիւնների երևան գալը: Այս շրջանի մէջ քրիստոնէական սիրոյ գործունէութիւնը, դուրս հետ և աղքատների խնամատարութիւնը, կեդրոնանում է հաստատութիւնների և վանքերի մէջ:

Այս փոփոխութեան պատճառներն էին եպիսկոպոսական վիճակների ընդարձակուելը, աղքատների բազմանալը և վանքերի յառաջ գալը: Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դառնալով՝ քրիստոնեաների թիւը օրէցօր աւանեակ հազարներով էր աճում, որի անմիջական հետեանքն էր և եպիսկոպոսական վիճակների ընդարձակուելը: Եպիսկոպոսը, որ առաջ ամենաշատը 3—5 հազար էր հովուում, այժմ պէտք է տասնեակ, մինչև իսկ հարիւր հազարներ կառավարէր: Բնական է, որ նա այլ ևս այնպիսի անհատական խնամք տանել չէր կարող, ինչպէս առաջ տեսանք, մանաւանդ որ սկզբներում եպիսկոպոսական թիւերը աւելի մանր վիճակների բաժանելը ընդհանուր սովորութիւն չէր. իսկ համայնական խնամատարութեան բնորոշ գծերից մէկը անհատական խնամքն էր: Միւս կողմից անընդհատ պատերազմներն ու բարբարոսների արշաւանքներն և հարկերի ծանրութիւնը ժողովուրդը վերին աստիճանի աղքատութեան էր հասցրել: Այս ժամանակը հռովմէական պետութեան նիւթական քայքայման շրջանն է կազմում: Պետութիւնն անկարող լինելով այնպիսի ընդարձակ աղքատութեան դէմ մաքառել, եկեղեցին էր, որ իւր բոլոր կարողութեամբ աշխատում էր մեղմացնել տիրող թշուառութիւնը, մինչև իսկ ցորենի բաշխումը աղքատ ժողովուրդին, որ հռովմէական կայսրութեան հնաւանդ սովորութիւններից մէկն էր, անցնում է եկեղեցու ձեռքը: * Հասկանալի է, որ այսպիսի պայմանների մէջ եկեղեցին այլևս անկարող էր իւր սովորութեան համեմատ անհատական խնամք տանել աղքատներին. եկեղեցական վարչութիւնն այլ ևս անկարող էր տասնեակ հազարաւորների անհատական հանգամանքներն ուսումնասիրել, կշռել և ըստ այնմ կարգադրութիւններ անել: Մին-

* Այս վերնագրի տակ կարելի էր ամփոփել իսկապէս ամբողջ եկեղեցու պատմութիւնը՝ Կոստանդինից սկսած մինչև մեր օրերը, բայց մեր նպատակը չէ աղքատների խնամատարութեան պատմութիւն գրել, այլ միայն մատնացոյց անել այն բնորոշ գծերի վերայ, որ մեզ համար անհրաժեշտ է աղքատների խնամատարութեան մասին որոշ գաղափար կազմելու համար: Մենք կանգ կառնենք յատկապէս հնագոյն եկեղեցու պատմութեան վերջին կիսի վերայ, որ Հայաստանեայց եկեղեցու համար առանձին նշանակութիւն ունի:

** Տես Արարատ համար Ե. և Զ.

* Moeller-Lehrbuch der kirchengeschichte I եր.